

ΙΙ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ: ΜΙΑ ΦΟΥΚΩΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Κάποιοι από σας ίσως γνωρίζετε ότι ο Foucault είχε ασχοληθεί άμεσα με τον νεοφιλελευθερισμό. Αναφέρομαι στις διαλέξεις του στο Collège de France το 1979, που είχαν τίτλο *Naissance de la biopolitique (Η γέννηση της βιοπολιτικής)*, και κυκλοφόρησαν σε βιβλίο το 2004 (Foucault 2004a) (σε αγγλική μετάφραση: Foucault 2008) – σύντομα ελπίζω ότι θα εκδοθούν και στα ελληνικά, το πρότείνω στον εκδότη μου πριν από λίγους μήνες και απ' ό,τι ξέρω έχει προχωρήσει η μετάφραση¹. Στο οπισθόφυλλο της αγγλικής έκδοσης, κάποιος σχολιαστής –ο Nikolas Rose– επισημαίνει πόσο προβλεπτικός αποδεικνύεται σε αυτή του τη δουλειά ο Foucault, και τείνω να συμφωνήσω. Να σημειώσω τη σχεδόν ανατριχιαστική χρονολογική σύμπτωση: η πρώτη εμφανής επέλαση της νεοφιλελεύθερης λαίλαπας στην Ευρώπη έμελλε να συμβεί μόλις λίγες μέρες μετά την περάτωση εκείνης της σειράς διαλέξεων του Foucault. Αναφέρομαι στην πρώτη εκλογική νίκη της Margaret Thatcher στη Βρετανία τον Μάιο του 1979.

Πέρα από κάποιες πιθανές αντιρρήσεις σχετικά με μεμονωμένα πραγματολογικά ζητήματα ή με κάποιες ερμηνείες επί μέρους ρευμάτων του νεοφιλελευθερισμού, κατά την άποψή μου δεν μπορεί κανείς παρά να θαυμάσει για άλλη μία φορά

την πρωτοτυπία και τη διεισδυτικότητα της ανάλυσης του Foucault. Με τη γνωστή αρχαιολογική-γενεαλογική του μέθοδο, που συνίσταται σε μια συστηματική ανάλυση του λόγου στις διαπλοκές του με την εξουσία, ανάλυση που όμως είναι ταυτόχρονα ανοιχτή σε μοναδικότητες, ενδεχομενικότητες και ασυμμετρίες, ο Foucault καταδεικνύει την ιδιαιτερότητα του νεοφιλελεύθερου λόγου μέσα από την ανάγνωση συγκεκριμένων κειμένων ορισμένων από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του, στις διαφορετικές εκδοχές του και με γενεαλογικές συσχετίσεις που μας οδηγούν στον 18ο αιώνα.

Αυτή η δουλειά του Foucault έχει εμπνεύσει –λιγότερο ή περισσότερο άμεσα– κάμποσους άλλους ερευνητές και σημαντικές μελέτες σε συναφή πεδία. Θα αναφέρω δύο από τις πιο πρόσφατες, που –όχι τυχαία, υποθέτω– είναι και οι πιο άμεσα συνδεδεμένες με το ζήτημα του νεοφιλελευθερισμού. Εκδόθηκαν και οι δύο το 2009 – έναν χρόνο μετά την έναρξη της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης (γι' αυτό λέω «όχι τυχαία»). Είναι και οι δύο ιδιαίτερα αξιόλογες και διαφωτιστικές δουλειές.

Η πρώτη –αγγλόφωνη– είναι συλλογικός τόμος. Επιμελητές είναι οι Philip Mirowski και Dieter Plehwe, και ο τίτλος *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective* (Mirowski και Plehwe 2009). Ο τίτλος είναι διπλά ειρωνικός. Ο κυρίως τίτλος αποτελεί υπαινιγμό για κάποιο κείμενο που θεωρείται ένα από τα θεμέλια του νεοφιλελευθερισμού, το *The Road to Serfdom* του Friedrich Hayek. Το Mont Pèlerin Society, που ιδρύθηκε το 1947 στην ομώνυμη τοποθεσία της Ελβετίας, ήταν ο κεντρικός πυρήνας διανοουμένων που αποτέλεσαν τους βασικούς παράγοντες της διάδοσης και της επικράτησης της νεοφιλελεύθερης σκέψης σε Ευρώπη και Αμερική. Και ο υπότιτλος –*Η συγκρότηση της νεοφιλελεύθερης διανοητικής κολλεκτίβας*– αποτελεί βέβαια σκωπτική νύξη προς την απέχθεια του νεοφιλελευθερισμού απέναντι σε κάθε μορφή κολλεκτιβισμού. Τα κείμενα σε αυτόν τον τόμο δεν είναι άμεσα

φουκωικά, και αρκετά από αυτά δεν παραπέμπουν καν στον Foucault. Κατά την άποψή μου όμως η έμμεση επιρροή της φουκωικής προσέγγισης είναι διάχυτη.

Στο δεύτερο βιβλίο που θα αναφέρω, η φουκωική επιρροή είναι ρητή, άμεση και εμφανής απ' άκρου εις άκρον. Πρόκειται για το βιβλίο δύο Γάλλων συγγραφέων, των Pierre Dardot και Christian Laval, *La nouvelle raison du monde : Essai sur la société néolibérale* (Dardot και Laval 2009) (*Ο νέος ορθός λόγος του κόσμου: Δοκίμιο για τη νεοφιλελεύθερη κοινωνία* – υπάρχει ως παραπομπή στο κείμενο που μας είχαν στείλει οι διοργανώτριες τούτου του σεμιναρίου). Γι' αυτό το βιβλίο θα μπορούσα να πω ευθέως ότι είναι η δουλειά που φιλοδοξούσα να κάνω εγώ και διαπίστωσα ότι πρόλαβαν να την κάνουν άλλοι πριν από μένα. Έχοντας ως αφετηρία την προαναφερθείσα σειρά διαλέξεων του Foucault για τον νεοφιλελευθερισμό, οι Dardot και Laval προεκτείνουν, διευρύνουν και εμβαθύνουν το πεδίο έρευνας που είχε ανοίξει ο Foucault προς περίπου όλες τις πιθανές σχετικές θεματικές κατευθύνσεις που θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς – από την αναλυτική επισήμανση συγκεκριμένων κρίσιμων οροσήμων της γενεαλογίας του νεοφιλελευθερισμού στη σκέψη του 18ου, του 19ου και του 20ού αιώνα μέχρι σύνθετα θεωρητικά ζητήματα, όπως η κατασκευή του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου, και άμεσα πολιτικά ζητήματα, όπως η αρνητική σχέση του νεοφιλελευθερισμού με τη δημοκρατία.

Ο στόχος της σημερινής μου εισήγησης για προφανέστατους λόγους χρονικού περιορισμού έχει πολύ μικρότερο βεληγκεές, αλλά είναι και ούτως ή άλλως κατά τι διαφορετικός. Δεδομένου ότι η δουλειά που προανέφερα έχει ήδη γίνει, με ενδιαφέρει να διερευνήσω ένα ζήτημα που αφορά τη σχέση του νεοφιλελευθερισμού με τη συμβολή του Foucault στη σύγχρονη σκέψη γενικότερα, και όχι τόσο με την ειδικότερή του δουλειά για τον ίδιο τον νεοφιλελευθερισμό. Θα ήταν βέβαια σχιζοφρενικό να αποσυνδεθεί πλήρως το ένα απ' το άλλο, αλλά ασ πούμε ότι είναι ζήτημα διαφορετικής έμφασης, κυρίως λόγω

εκκίνησης από διαφορετική φουκωϊκή αφετηρία – από τη δουλειά του Foucault που είχε πολλακώς και σε τεράστιο βαθμό επηρεάσει τη σύγχρονη σκέψη, πολύ πριν αρχίσουν να δημοσιεύονται οι διαλέξεις του στο Collège de France. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που θα θέσω σήμερα στη γενικότητά του είναι το εξής: *Ο νεοφιλελευθερισμός, ως κυρίαρχος (dominant) λόγος και ως λόγος που διαρκώς διαπλέκεται με διαδικασίες εξουσίας και διαρκώς παράγει αποτελέσματα εξουσίας, πώς μπορεί να αντιμετωπιστεί, θεωρητικά και πολιτικά, από τη φουκωϊκή εννοιολογία περί εξουσίας και περί των σχέσεων λόγου και εξουσίας;*

Βάζω τώρα ένα άλλο ερώτημα, που κανονικά θα έπρεπε να είχε προηγηθεί. Τι μας καίει το ερώτημα που έθεσα πριν από λίγο; Γιατί πρέπει ντε και καλά να προσεγγίσουμε τον νεοφιλελευθερισμό φουκωϊκά; Δεν αρκεί η μαρξιστική προσέγγιση, εφ' όσον ούτως ή άλλως πρόκειται για ένα σύστημα λόγου άρρηκτα συνδεδεμένο με τον καπιταλισμό, και δεδομένου ότι όντως στην κριτική του νεοφιλελευθερισμού δεν είναι δυνατόν να μη λαμβάνεται υπ' όψιν η μαρξιστική σκοπιά; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα αναπόφευκτα οδηγεί στο γενικότερο ζήτημα των σχέσεων του Foucault με τον μαρξισμό, ένα ζήτημα που έχει τεθεί και απαντηθεί πολλαχόθεν και ποικιλοτρόπως. Η άποψή μου, εντελώς συνοπτικά, είναι ότι πάντως δεν πρόκειται για ανταγωνιστική σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού. Μπορεί να είναι κανείς μαρξιστής και φουκωϊκός. Ο φουκωϊσμός συμπληρώνει και διορθώνει τον μαρξισμό, δεν τον υποκαθιστά.

Το «διορθώνει τον μαρξισμό» ακούγεται λίγο προκλητικό, και σπεύδω να το διευκρινίσω. Η περίφημη έννοια του «καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία» θεωρείται από πολλούς η λυδία λίθος του μαρξισμού γενικά ως θεωρητικού συστήματος – ότι, δηλαδή, αν κανείς απορρίψει αυτή την έννοια, καταρρέει ολόκληρο το μαρξιστικό θεωρητικό οικοδόμημα. Δεν συμφωνώ με αυτό, πιστεύω ότι μπορεί κανείς να μη δέχεται αυτή την έννοια –και είναι προφανές ότι ο Foucault δεν

τη δέχεται— και να είναι μαρξιστής κατά τα άλλα. Την έννοια του «καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία» δεν τη φέρνω ως τυχαίο παράδειγμα. Πιστεύω ότι ειδικά ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια περίπτωση όπου αναδεικνύεται ο προβληματικός χαρακτήρας αυτής της έννοιας.

Αρχικά, αυτή η έννοια είχε θεωρηθεί ότι αποτελεί σημαντική συμβολή στην *ανανέωση* του θεωρητικού μαρξισμού. Ότι σηματοδοτούσε ένα τεράστιο βήμα προς την κατεύθυνση της απεμπλοκής από τη δογματική μαρξιστική προσέγγιση, που έσπευδε να αναγάγει όλα τα κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα σε άμεσες οικονομικές αιτίες. Και είναι βέβαια προφανές ότι ο επιρρηματικός προσδιορισμός «σε τελευταία ανάλυση» μετριάζει σε σημαντικό βαθμό τη μονοδιάστατη προσέγγιση του δογματικού οικονομικού αναγωγισμού. Όταν δεν είναι άμεσα αντιληπτή η εξάρτηση ενός κοινωνικοπολιτικού φαινομένου από οικονομικές συνθήκες ή διαδικασίες, η άμεσα συμπληρωματική με τον «καθορισμό σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία» έννοια της «σχετικής αυτονομίας του ιδεολογικοπολιτικού εποικοδομήματος από την οικονομική βάση» επιτρέπει στον (μαρξιστή) ερευνητή να αναλύσει το εν λόγω κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο χωρίς να πρέπει ντε και καλά να του κοτσάρει κάποιον οικονομικό καθορισμό.

Τα προβλήματα όμως ξεκινούν όταν αρχίζει κανείς να διερωτάται προς τι η σκοπιμότητα να διατηρείται η έννοια του καθορισμού από την οικονομία *έστω* σε τελευταία ανάλυση. Ότι σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό όλα τα φαινόμενα μπορούν, τουλάχιστον εμμέσως, να συνδεθούν μεταξύ τους ισχύει — και κατά συνέπεια μπορούμε να δεχτούμε ότι πάντοτε υπάρχει δυνατότητα, σε μια *συγκεκριμένη ανάλυση*, να συνδεθούν τα λοιπά επίπεδα με την οικονομία σε μια σχέση αμοιβαίου προσδιορισμού. Το ότι το οικονομικό επίπεδο όμως είναι «πιο» καθοριστικό από τ' άλλα, δηλαδή ότι *σε τελευταία ανάλυση πάντα εκείνο* είναι καθοριστικό, είναι κάτι που υπερβαίνει τα όρια οποιασδήποτε *συγκεκριμένης ανάλυσης*. Ο ίδιος ο όρος «σε

τελευταία ανάλυση» εξασφαλίζει τον υπερβατικό χαρακτήρα τής εν λόγω έννοιας. Ας θυμηθούμε την –κατά την άποψή μου ασυνείδητα αυτοειρωνική– διατύπωση του μετρ της σχετικής μαρξιστικής εννοιολογίας Louis Althusser: «[Η] μοναχική ώρα της “τελευταίας ανάλυσης” δεν έρχεται ποτέ» (Althusser 1986, σ. 113). Το «σε τελευταία ανάλυση», αν και σ’ ένα πρώτο επίπεδο απελευθερώνει τον μαρξισμό από τον κοντόφθαλμο οικονομικό αναγωγισμό, σ’ ένα δεύτερο επίπεδο επανεισάγει το δόγμα από την πίσω πόρτα κατά τρόπο που μπορεί να είναι θεωρητικά αλλά και πολιτικά αποπροσανατολιστικός.

Στην περίπτωση του νεοφιλελευθερισμού, η έννοια του καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία μπορεί να είναι αποπροσανατολιστική κατά τον εξής τρόπο: αν κάποιος πιστεύει ότι κάθε ιδεολογία και κάθε πολιτική πρακτική καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία, τότε πιθανότατα δεν θα είναι σε θέση να κατανοήσει την ιδιαιτερότητα του νεοφιλελεύθερου λόγου και της αντίστοιχης πολιτικής πρακτικής. Πιο συγκεκριμένα: ο καθορισμός σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία θα κατέτασσε στο ίδιο ιδεολογικοπολιτικό σύμπαν τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τον νεοφιλελευθερισμό – στην ευρύτερη κατηγορία του φιλελευθερισμού εν γένει, ας πούμε, τον οποίο θα θεωρούσε την ιδεολογική έκφραση του καπιταλισμού. Κατά συνέπεια, ο νεοφιλελευθερισμός θα εθεωρείτο απλώς μια πιο επιθετική εκδοχή της καπιταλιστικής ιδεολογίας – πιο επιθετική και πιο άμεσα καπιταλιστική σε σύγκριση με τον πολιτικό φιλελευθερισμό, για τον οποίο όμως θα ίσχυε επίσης ότι καθορίζεται από τον καπιταλισμό, έστω με πιο έμμεσο τρόπο.

Η απόρριψη της έννοιας του καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία στη φουκωική προσέγγιση δεν γίνεται μόνο αξιωματικά αλλά και για συγκεκριμένους μεθοδολογικούς λόγους. Η γενεαλογική διάσταση της φουκωικής μεθόδου επιμένει πρώτα απ’ όλα στην αποφυγή οποιασδήποτε αναγωγής σε κοινή αιτιακή αρχή που θα είχε συνέπεια ετερόκλητα φαινό-

μενα να αντιμετωπίζονται εκ των προτέρων ως ανήκοντα στην ίδια κατηγορία. Κύριο μέλημα της γενεαλογίας ως μεθόδου στον Foucault είναι ο εντοπισμός της *μοναδικότητας* του υπό διερεύνηση φαινομένου – του υπό διερεύνηση πλέγματος λόγου και εξουσίας (για να μη χρησιμοποιούμε διαρκώς την πολύ αόριστη και φιλοσοφικά συζητήσιμη λέξη «φαινόμενο»). Παραθέτω απόσπασμα από το πιο διαφωτιστικό ίσως μεθοδολογικό κείμενο του Foucault, με τον τίτλο: «Qu'est-ce que la critique? [Critique et *Aufklärung*]» (1978), στο οποίο ο Foucault αναφέρεται στην έννοια της μοναδικότητας σε σχέση με ορισμένες από τις πιο σημαντικές δικές του δουλειές:

[H] μοναδικότητα ως τρέλα στον νεοτερικό δυτικό κόσμο, η απόλυτη μοναδικότητα ως σεξουαλικότητα, η απόλυτη μοναδικότητα ως δικαιοηθικό σύστημα των ποινών μας. (Foucault 1990, σ. 50)

Το ζήτημα βέβαια στην περίπτωση του νεοφιλελευθερισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού είναι ότι η μοναδικότητα του ενός έναντι του άλλου δεν είναι τόσο εύκολα εντοπίσιμη. Και τούτο για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι έχουν *εν μέρει* (τονίζω όμως το «εν μέρει») κοινές γενεαλογικές ρίζες. Φιλελεύθεροι στοχαστές του 18ου και του 19ου αιώνα θα μπορούσαν να θεωρηθούν –και έχουν θεωρηθεί– πρόδρομοι τόσο του μεν όσο και του δε. Και ο δεύτερος λόγος αφορά το παρόν – ή καλύτερα το πρόσφατο παρελθόν. Τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, ας πούμε μέχρι την παρούσα κρίση, ο τρόπος συνάρθρωσης των δύο λόγων δεν καθιστούσε πάντοτε ευδιάκριτες τις μεταξύ τους διαφορές. Και δεν αναφέρομαι μόνο στο μάλλον επιφανειακό γεγονός ότι οι νεοφιλελεύθεροι συχνά δεν χρησιμοποιούσαν –και δεν χρησιμοποιούν– για τον εαυτό τους την ταμπέλα «νεοφιλελεύθεροι» αλλά σκέτα «φιλελεύθεροι». Υπήρχαν και ουσιαστικότερες συγκλίσεις, που αφορούσαν το περιεχόμενο και τα αξιακά προτάγματα κάθε λόγου.

Τώρα όμως έχουμε το προνόμιο του παρόντος. Με τη κρίση, έχει αρχίσει να «ξεκαθαρίζει το τοπίο», ούτως ειπείν. Η διάκριση μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και πολιτικού φιλελευθερισμού, κατά την άποψή μου, εμφανίζεται στο τωρινό φαινόμενο που πολλοί τείνουν να αποκαλούν «κρίση της δημοκρατίας».

Τι θέλω να πω με αυτό; Πρώτα απ' όλα, ας αποσαφηνίσουμε ότι δεν πρόκειται για δύο διαφορετικά επίπεδα λόγων τα οποία αντιστοιχούν στην οικονομία και στην πολιτική – ότι δηλαδή ο νεοφιλελευθερισμός μιλάει για ελευθερία της αγοράς ενώ ο πολιτικός φιλελευθερισμός για πολιτικές ελευθερίες. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσαν να εξακολουθήσουν να συνυπάρχουν χωρίς ιδιαίτερα μεταξύ τους προβλήματα, όπως όντως συνυπήρχαν τόσο σε επίπεδο θεσμικό μέχρι πρόσφατα όσο και στη σκέψη κλασικών φιλελεύθερων στοχαστών. Δεν πρόκειται για έναν οικονομικό λόγο και για έναν πολιτικό λόγο. Και οι δύο πολιτικοί λόγοι είναι, δηλαδή λόγοι που εμπλέκονται σε σχέσεις εξουσίας και παράγουν αποτελέσματα εξουσίας. Και σε αυτό ακριβώς το πεδίο, το πεδίο των διαπλοκών τους με την εξουσία, είναι που διαφαίνεται η μεταξύ τους διάκριση και η μοναδικότητα καθενός.

Βασική μου θέση λοιπόν ως προς αυτό το ζήτημα: ο νεοφιλελευθερισμός είναι ο πολιτικός λόγος που επιδιώκει την καθυπόταξη των πάντων στον καθορισμό από την καπιταλιστική οικονομία. Υπ' αυτή την έννοια, σε πρωτόλεια έστω μορφή, συνεπεκτείνεται και συναρθρώνεται γενεαλογικά με ολόκληρη την ιστορία του καπιταλιστικού συστήματος. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός, από την άλλη, δεν έχει απλώς σχέση «σχετικής» αυτονομίας απ' τον καπιταλισμό αλλά «απόλυτης», ούτως ειπείν. Έχει τη δική του ιστορία, που μόνο εν μέρει καθορίζεται από την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτελεί ιστορικά τον πολιτικό λόγο της νεοτερικής δημοκρατίας, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει.

Αυτή η θέση προϋποθέτει τουλάχιστον δύο ενστάσεις απέναντι στη συνήθη μαρξιστική προσέγγιση. Η πρώτη έχει να κάνει με τη σκοπιμότητα του όρου «αστική δημοκρατία». Τούτος ο όρος υπονοεί πασιφανώς ότι η δημοκρατία ως θεσμικό σύστημα ελέγχεται είτε σε πρώτη είτε σε τελευταία ανάλυση από την αστική τάξη, δηλαδή από την κυρίαρχη (dominant) τάξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και κατά συνέπεια καθορίζεται αναλόγως ως πολιτικό εποικοδόμημα από αυτόν τον τελευταίο. Η αντίρρηση της φουκωικής προσέγγισης απέναντι σε αυτόν τον όρο δεν έχει να κάνει με κάποιου είδους εξιδανίκευση της δημοκρατίας ως της θεσμικής έκφρασης μιας γνήσιας λαϊκής κυριαρχίας (sovereignty), αλλά με τη θεώρηση αυτής της ίδιας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ως συστήματος εξουσίας, στη μοναδικότητά του και στην ιδιαιτερότητά του, που δεν μπορεί να αναχθεί ούτε σε τελευταία ανάλυση στον τρόπο παραγωγής (χωρίς αυτό να σημαίνει –το ξανατονίζω– ότι δεν μπορεί να υπάρχει στενότερη σύνδεση αλληλοπροσδιορισμού με αυτόν). Ακριβέστερα: η φουκωική προσέγγιση συνίσταται στην αντιμετώπιση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ως συστήματος λόγου και εξουσίας, όπου η συνιστώσα «λόγος» είναι ο πολιτικός φιλελευθερισμός.

Η δεύτερη ένσταση έχει να κάνει με μια επίσης συνηθισμένη μαρξιστική προσέγγιση, που θεωρεί τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τον νεοφιλελευθερισμό δύο «στάδια» του καπιταλισμού και των αντίστοιχων ιδεολογιών του. Σύμφωνα μ' αυτή τη σύλληψη, ο νεοφιλελευθερισμός αντικατέστησε βαθμιαία και τελικά εξ ολοκλήρου τον πολιτικό φιλελευθερισμό ως η κύρια ιδεολογικοπολιτική έκφραση του καπιταλισμού κατά τις δεκαετίες που σηματοδεύτηκαν από την πετρελαϊκή κρίση και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Μια φουκωική προσέγγιση, χωρίς καθόλου να υποτιμά την τεράστια σημασία αυτών των γεγονότων, θα τοποθετούσε το ζήτημα επί τη βάση ακριβώς του καπιταλισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ως δύο διαφορετικών και δυνάμει ανταγωνιστικών μεταξύ

τους συστημάτων εξουσίας, στις σχέσεις ισχύος, ισορροπίας και ανισορροπίας μεταξύ των οποίων καταλυτικό ρόλο έπαιξαν τα προαναφερθέντα γεγονότα. Υπ' αυτή την έννοια, αν υπήρξε επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού επί του πολιτικού φιλελευθερισμού κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αυτό δεν συνίστατο στην επικράτηση της πιο επιθετικής εκδοχής της καπιταλιστικής (φιλελεύθερης) ιδεολογίας· αλλά στο ότι σε εκείνο που μέχρι και τη δεκαετία του '60 θα μπορούσε να θεωρηθεί κατάσταση «ισορροπίας» μεταξύ των συστημάτων λόγου και εξουσίας του καπιταλισμού αφ' ενός και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αφ' ετέρου, από τις αρχές της δεκαετίας του '70 κι έπειτα, άρχισε να επέρχεται μια ριζική ανισορροπία προς όφελος του πρώτου και εις βάρος της δεύτερης. Και για να αναφερθούμε και στη συζήτηση για την περίφημη «κρίση της δημοκρατίας», αυτή δεν συνίσταται τόσο σε κάποιο ενδογενές πρόβλημα της δημοκρατίας όσο στο ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες ο καπιταλισμός και ο συναφέστατος με αυτόν πολιτικός λόγος του νεοφιλελευθερισμού άρχισαν να της κάνουν τη ζωή δύσκολη.

Υπ' αυτή την έννοια, εντελώς παρενθετικά, θα μπορούσαμε ίσως να ονομάσουμε «ειρωνεία της ιστορίας» το γεγονός ότι οι τρεις γνωστές χώρες της νότιας Ευρώπης απέκτησαν μεταπολεμικά για πρώτη φορά ισχυρούς θεσμούς κοινοβουλευτικής δημοκρατίας περίπου την ίδια εποχή που αυτή η τελευταία στο σύνολό της άρχισε βαθμιαία και σταδιακά να δέχεται την έμπρακτη αμφισβήτησή της από την επερχόμενη λαίλαπα του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Αναφέρομαι προφανώς στην πτώση των δικτατοριών στην Ελλάδα, στην Ισπανία και στην Πορτογαλία κατά τη δεκαετία του '70.

Εάν λοιπόν αντιμετωπίσουμε τον νεοφιλελευθερισμό και τον καπιταλισμό αφ' ενός και τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την κοινοβουλευτική δημοκρατία αφ' ετέρου ως δύο διαφορετικά, μοναδικά, αυτόνομα αν και στενά διαπλεκόμενα, και τουλάχιστον δυνάμει ανταγωνιστικά μεταξύ τους συστήματα λόγου

και εξουσίας, θα είχε ενδιαφέρον κατόπιν να επανέλθουμε στο αρχικό μας ερώτημα, δηλαδή στο πώς θα μπορούσαν αυτά τα δύο συστήματα να προσεγγιστούν επί τη βάση της φουκωϊκής σύλληψης της εξουσίας στη σχέση της με τον λόγο.

Ας αρχίσουμε με το δεύτερο, τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Ως σύστημα λόγου και εξουσίας, η συνάρθρωση πολιτικού φιλελευθερισμού και κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, σ' ένα πρώτο επίπεδο (φουκωϊκής) ανάλυσης, αντιστοιχεί σε εκείνο που ο Foucault αποκαλεί «δικαιϊκολογική (juridico-discursive)» σύλληψη της εξουσίας (Foucault 1976, σ. 109 κ.ε.). Ο πολιτικός φιλελευθερισμός και η κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι ο λόγος και η θεσμική σφαίρα του νόμου, των δικαιωμάτων, της κυριαρχίας, του κράτους δικαίου, της ισονομίας και της λαϊκής κυριαρχίας. Πρόκειται για έννοιες και θεσμούς που ενώ βρίσκουν την πλήρωσή τους στη νεοτερικότητα, κυρίως με τους θεσμούς των ατομικών δικαιωμάτων και της λαϊκής κυριαρχίας, αντλούν την καταγωγή τους, σύμφωνα με την προσέγγιση του Foucault, από την προνεοτερική μορφή του ηγεμόνα ή του κυρίαρχου (sovereign) – πρόκειται για την εξουσία ως κυριαρχία (με την έννοια του sovereignty). Αντίθετα, το σύστημα λόγου και εξουσίας που αποτελεί η συνάρθρωση νεοφιλελευθερισμού και καπιταλισμού, πάλι σ' ένα πρώτο επίπεδο (φουκωϊκής) ανάλυσης, είναι πιο κοντά σε εκείνο που ο Foucault αποκαλεί «βιοπολιτική» (Foucault 1976, σ. 175-211). Ο νεοφιλελευθερισμός και ο καπιταλισμός συγκροτούν κατ' εξοχήν το πεδίο της παραγωγικής επένδυσης σε σώματα και υποκειμενικότητες, στην κλίμακα του ατόμου αλλά και σε εκείνη του πληθυσμού, με στόχο την ολοένα και ενισχυόμενη άσκηση εξουσίας επί της ζωής μέχρι τις πιο μύχιες πτυχές της καθημερινότητας. Η βιοπολιτική είναι το «καθαυτό νεοτερικό» πλέγμα λόγου και εξουσίας, σε σύγκριση με το οποίο η δικαιϊκολογική σύλληψη της εξουσίας ως κυριαρχίας εμφανίζεται ως –εν μέρει τουλάχιστον– αναχρονιστική. Εξ ου και η περίφημη διατύπωση του Foucault: «Στην πολιτική

σκέψη και ανάλυση δεν έχουμε κόψει ακόμη το κεφάλι του βασιλιά» (Foucault 1976, σ. 117).

Γιατί όμως επιμένω να χρησιμοποιώ τους όρους «λόγος» και «εξουσία» διαρκώς μαζί («σύστημα λόγου και εξουσίας», «πλέγμα λόγου και εξουσίας», «λόγος στη σχέση του με την εξουσία», «συνάρθρωση λόγου και εξουσίας» κ.λπ.), λες κι είναι ζευγαράκι ερωτευμένων που δεν μου κάνει καρδιά να το χωρίσω ούτε στιγμή; Το πάντρεμα λόγου και εξουσίας στη φουκωϊκή προσέγγιση έχει πολλά και σημαντικά πλεονεκτήματα – πιστέψτε με, είναι πολύ ταιριαστό ζευγάρι. Στην προκειμένη περίπτωση, θα αναφερθώ σ' ένα από αυτά, που μάλλον έχει την πιο άμεση σχέση με το θέμα μας. Η στενή σύζευξη λόγου και εξουσίας σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι ένα σύστημα εξουσίας περιλαμβάνει και έναν λόγο *περί* της εξουσίας. Στη μάλλον πιο αναλυτική παρουσίαση της κριτικής που ασκεί στη «δικαϊκόλογική» σύλληψη της εξουσίας, στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* (Foucault 1976, σ. 109 κ.ε.), που είναι και το κείμενο όπου αναπτύσσει την έννοια της «βιοπολιτικής» (ειρήσθω εν παρόδω, τούτος ο τόμος κυκλοφόρησε πρόσφατα σε νέα και βελτιωμένη ελληνική μετάφραση από τις εκδόσεις Πλέθρον – Foucault 2011), ο Foucault δεν αρκείται στο να δείξει γιατί η εν λόγω σύλληψη της εξουσίας δεν είναι επαρκής για να εξηγήσει την πραγματικότητα της εξουσίας όπως αυτή ασκείται στη νεότερικότητα. Διευρύνοντας την επιχειρηματολογική του στρατηγική στην άσκηση κριτικής που απηύθυνε στην «υπόθεση της καταστολής» σε σχέση με τη σεξουαλικότητα ως σύστημα εξουσίας, *εντάσσει τον ίδιο αυτόν λόγο περί εξουσίας στον οποίο ασκεί κριτική, δηλαδή τη «δικαϊκόλογική» σύλληψη της εξουσίας, στο ίδιο το σύστημα εξουσίας της νεοστερικότητας*. Και τον εντάσσει κατά τρόπο οργανικό και θετικό. Υποστηρίζει ότι ο λόγος για τον οποίο εξακολουθεί να επικρατεί η «δικαϊκόλογική» αναπαράσταση της εξουσίας στη σύγχρονη κοινωνία είναι ότι μόνο έτσι η εξουσία μπορεί να γίνεται αποδεκτή. Η συμβολιακού χαρακτήρα νομιμοποίηση της

κρατικής καταστολής ως του απόλυτου και σαφούς εκείνου ορίου που ταυτόχρονα εξασφαλίζει τη σφαίρα της ελευθερίας και των δικαιωμάτων είναι ο τρόπος με τον οποίο η νεοτερική εξουσία, η οποία λειτουργεί με πολύ πιο διάχυτους, διεισδυτικούς και ελαστικούς τρόπους από την απλή απαγόρευση, κατορθώνει να εξασφαλίζει για τον εαυτό της την αποδεκτότητα της από εκείνους επί των οποίων ασκείται.

Τούτο όμως υπονοεί δύο πράγματα. Ή μάλλον υπονοεί ένα πράγμα αλλά προς διπλή κατεύθυνση. Δεν ξέρω αν προσέξατε πριν, όταν συνέδεα αφ' ενός τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την κοινοβουλευτική δημοκρατία με τη δικαϊκολογική σύλληψη της εξουσίας ως κυριαρχίας και αφ' ετέρου τον νεοφιλελευθερισμό και τον καπιταλισμό με τη βιοπολιτική, ότι παρενέβαλα και στις δύο περιπτώσεις τη φράση «σε ένα πρώτο επίπεδο (φουκωικής) ανάλυσης». Αν παίρναμε αυτές τις συνδέσεις τοις μετρητοίς, δηλαδή μονοσήμαντα, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε μια θεωρητική γκάφα εξαιρετικά κωμική. Αν δηλαδή είχαμε:

- από τη μία τη βιοπολιτική με τη μορφή του νεοφιλελευθερισμού και του καπιταλισμού ως τη μόνη *πραγματική* νεοτερική εξουσία,

- και από την άλλη, τη δικαϊκολογική εξουσία ως κυριαρχία με τη μορφή του πολιτικού φιλελευθερισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ως μια ξεπερασμένη και εκτός πραγματικότητας εκδοχή της εξουσίας που υπάρχει απλώς και μόνο για να καθιστά αποδεκτή την *καθαυτό* νεοτερική εξουσία, δηλαδή τη βιοπολιτική.

Τότε τι θα είχαμε; Θα είχαμε, φαρδιά-πλατιά, μια πλήρη αναπαραγωγή του κλασικότετου οικονομιστικού μαρξιστικού σχήματος βάση-εποικοδόμημα με φουκωικό λεξιλόγιο. Όπου τη βάση, αντί για οικονομία ή τρόπο παραγωγής, θα τη λέγαμε «βιοπολιτική», και το εποικοδόμημα, αντί για ιδεολογία και πολιτική, θα το λέγαμε «δικαϊκολογική» μορφή εξουσίας ως κυριαρχίας. Και θα ήταν ξεκαρδιστικά κωμικό αυτό το σχήμα

διότι, πέρα από τη δομική αναλογία, θα υπήρχε και μεγάλη ομοιότητα –εν μέρει έστω– στα περιεχόμενα κάθε όρου: στη βάση –στη «βιοπολιτική» με φουκωικούς όρους– θα βρισκόταν ο καπιταλισμός, και στο εποικοδόμημα –στην «εξουσία ως κυριαρχία» με φουκωικούς όρους– θα είχαμε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και την ιδεολογία του πολιτικού φιλελευθερισμού: η κοινοβουλευτική δημοκρατία και ο πολιτικός φιλελευθερισμός ως θεσμοί και ιδεολογία που –σε τελευταία ανάλυση, έστω– αναπαράγουν, καθιστώντας τον αποδεκτό, τον καπιταλισμό – δηλαδή τη βιοπολιτική.

Χρησιμοποιώ εδώ ως ρητορικό σχήμα το *reductio ad absurdum*, προκειμένου να σας πείσω για κάτι που σ' εμένα τουλάχιστον είναι προφανές. Δεν υπάρχει αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία μεταξύ βιοπολιτικής και πλέγματος νεοφιλελευθερισμού και καπιταλισμού αφ' ενός, και μεταξύ δικαίκοιολογικής σύλληψης της εξουσίας ως κυριαρχίας και πλέγματος πολιτικού φιλελευθερισμού και κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αφ' ετέρου. Αν δεχτούμε ότι τόσο ο καπιταλισμός και ο άμεσα συναφής με αυτόν νεοφιλελεύθερος λόγος όσο και η κοινοβουλευτική δημοκρατία και ο άμεσα συναφής με αυτή λόγος του πολιτικού φιλελευθερισμού συνυπάρχουν στη νεοτερικότητα ως συστήματα λόγου και εξουσίας, αυτόνομα μεταξύ τους, άλλοτε σε αγαστή συνεργασία και άλλοτε ανταγωνιστικά, τότε θα πρέπει να δεχτούμε άλλα δύο πράγματα.

Πρώτον, ό,τι έχει πει ο Foucault για τη νεοτερική εξουσία ως βιοπολιτική δεν ισχύει μόνο για τον καπιταλισμό – ισχύει και για την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία ως σύστημα εξουσίας δεν είναι μόνο οι νόμοι και η εφαρμογή τους. Είναι και τα πολιτικά κόμματα ως δομή, ως οργάνωση, ως πρακτική, και ως η συγκεκριμένη έκφραση του συσχετισμού των δυνάμεων στο πολιτικό σκηνικό. Είναι η κρατική γραφειοκρατία όχι μόνο στην κατασταλτική αλλά και στη θετική της εκδοχή: το κυβερνητικό έργο, από το επίπεδο του υπουργού έως εκείνο του τελευταίου υπαλλήλου του υπουρ-

γείου – έργο το οποίο ανήκει στο κοινοβουλευτικό σύστημα υπό την έννοια ότι είναι ο συγκεκριμένος τρόπος ύπαρξης της εκάστοτε εκλεγμένης κυβέρνησης. Και βέβαια θα ήταν εξαιρετικά κοντόφθαλμο αν δεν θεωρούσαμε αναπόσπαστο κομμάτι της ίδιας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας το *κοινωνικό κράτος*. Το κοινωνικό κράτος μπορεί να υπάρχει και σε μη κοινοβουλευτικά καθεστώτα, η ιστορική του σύνδεση όμως με τον κοινοβουλευτισμό είναι πασιφανής – αν όχι τίποτε άλλο, από το ότι ένα από τα βασικά διακυβεύματα στις περισσότερες εκλογικές αναμετρήσεις είναι η στάση κάθε κόμματος απέναντι στο κοινωνικό κράτος. Ο δε συγκεκριμένος χαρακτήρας του κοινωνικού κράτους είναι ό,τι πιο κοντά σε αυτό που ο Foucault αποκαλεί «βιοεξουσία». Η κοινωνική ασφάλιση, η πρόνοια, η υγειονομική περίθαλψη, η παροχή δωρεάν εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες δεν είναι παρά η πιο θετική εκδοχή των στρατηγικών που ο Foucault περιγράφει ως «ανατομοπολιτική του σώματος» και «βιοπολιτική του πληθυσμού» στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* (Foucault 1976, σ. 175-211) και ως «κυβερνητικότητα» στις διαλέξεις του στο Collège de France το 1978 (Foucault 2004β).

Η βιοπολιτική όμως ενυπάρχει και στο επίπεδο του λόγου της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, δηλαδή στον λόγο του πολιτικού φιλελευθερισμού. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός, αν και λόγος που περιστρέφεται σε μεγάλο βαθμό γύρω από τις έννοιες του δικαίου, της κυριαρχίας και των δικαιωμάτων, δεν είναι *μόνο* αυτό. Στον πυρήνα του πολιτικοφιλελεύθερου λόγου βρίσκεται μια έννοια που δεν είναι *μόνο* δικαϊκού χαρακτήρα: η έννοια του πολίτη. Συχνά υπάρχει η τάση ο πολίτης να θεωρείται απλώς φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Τουλάχιστον όμως από την ωφελιμιστική εκδοχή του πολιτικού φιλελευθερισμού κι έπειτα, βλέπουμε ότι συγκροτείται μια έννοια του πολίτη πολύ πιο δυναμική: ο πολίτης ως ορθολογικό έμβιον, ο πολίτης ως σώμα, που κατέχει γνώσεις, δεξιότητες και επιθυμίες, και επιδιώκει το προσωπικό του όφελος λαμβάνον-

τας υπ' όψιν το γενικό καλό, πράγμα που εκφράζεται μεταξύ άλλων και στην κεντρική πρακτική της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, στην άσκηση του εκλογικού του δικαιώματος. Πάντοτε η *άσκηση* του δικαιώματος είναι κάτι που υπερβαίνει το ίδιο το δικαίωμα ως νόμο, όπως και η *εφαρμογή* του νόμου είναι κάτι που υπερβαίνει τον νόμο ως σύνολο απαγορεύσεων και υποχρεώσεων. Εν προκειμένω, στις εκλογές, η βιοπολιτική διάσταση συνίσταται στο ότι ο ψηφοφόρος, ως άτομο και ως πληθυσμός, με πολιτικοφιλελεύθερους όρους ως πολίτης και ως λαός, συμμετέχει ενεργητικά σε μια διαδικασία που θα κρίνει το ποιος και με ποιον τρόπο κατά τα επόμενα χρόνια θα ασκεί εξουσία επί της ζωής του, στο πλαίσιο βέβαια του συστήματος εξουσίας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας – που δεν είναι και μικρό, ούτε άνευ σημασίας. Και προφανώς, κάτι που ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια έχει διευρύνει τον ίδιο τον δικαϊκό χαρακτήρα του πολιτικοφιλελεύθερου λόγου αλλά και της έννοιας του πολίτη προς την κατεύθυνση της βιοπολιτικής είναι η έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων – έννοια που υπερβαίνει την έννοια του δικαιώματος ως αρνητικής σφαίρας της ελευθερίας όπου δεν παρεμβαίνει η κρατική καταστολή, και προσδίδει σε αυτήν έναν θετικό κοινωνικό χαρακτήρα. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το κοινωνικό δικαίωμα είναι η δικαϊκή μορφή που προσλαμβάνει η καταξίωση της βιοπολιτικής του κοινωνικού κράτους στην κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Έχει βέβαια σημασία να διευκρινίσουμε ότι η βιοπολιτική του πολιτικού φιλελευθερισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δεν είναι ίδια με τη βιοπολιτική του νεοφιλελευθερισμού και του καπιταλισμού. Ωστόσο, ακριβώς μέσα από την κοινή έννοια της βιοπολιτικής που διαφοροποιείται μεταξύ των δύο συστημάτων θα γίνουν κατανοητές οι βαθύτερες και ουσιαστικότερες μεταξύ τους διαφορές. Η ιδιαιτερότητα της βιοπολιτικής στον νεοφιλελευθερισμό ίσως φαίνεται καλύτερα στην έννοια του «ανθρώπινου κεφαλαίου», κομβικής σημασίας έννοια στον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό. Σε αυτό το ση-

μείο στηρίζομαι κυρίως στην ανάγνωση του Foucault (Foucault 2004a, σ. 221-294).

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου πρώτα απ' όλα συνίσταται σε μια ανάλυση της εργασίας που είναι διαφορετική τόσο από την πολιτική οικονομία του Ricardo όσο και από εκείνη του Marx. Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, ο εργαζόμενος ούτε ανταλλάσσει ώρες εργασίας για μισθό ούτε πουλάει την εργατική του δύναμη. Ο μισθός είναι εισόδημα, δηλαδή η απόδοση του κεφαλαίου που είναι ο ίδιος ο εαυτός του εργαζομένου. Ο εργαζόμενος είναι ο επιχειρηματίας του εαυτού του. Η οικονομία (και τελικά η κοινωνία εν γένει) αποτελείται από άτομα-επιχειρήσεις.

Το άτομο-επιχείρηση είναι η κεντρική έννοια της βιοπολιτικής στην περίπτωση του νεοφιλελευθερισμού. Οι θετικές συνιστώσες της βιοπολιτικής εξουσίας γίνονται αντιληπτές σε συνάρτηση με αυτή την έννοια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τόσο η εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες, από την οικογένεια έως το πανεπιστήμιο, όσο και η φροντίδα της υγείας θεωρούνται επένδυση στο κεφάλαιο του εαυτού. Κατά συνέπεια, η θετική διάσταση της βιοπολιτικής ως μιας εξουσίας που ασκείται σαν επένδυση στο σώμα και στη ζωή με στόχο την ενίσχυση της ευεξίας του μεν και της ευημερίας της δε, μια διάσταση που αποτελεί θεμελιώδη συνιστώσα αυτού που ο Foucault αποκαλεί «βιοπολιτική», στην περίπτωση του νεοφιλελευθερισμού περιορίζεται στη σφαίρα του εαυτού. Η άλλη διάσταση της βιοπολιτικής εξουσίας στον νεοφιλελευθερισμό είναι η ανταγωνιστική, η οποία συμπληρώνει ακριβώς τον ατομοκεντρικό χαρακτήρα της θετικής διάστασης: το άτομο-επιχείρηση συμβάλλει στην ενίσχυση της ευημερίας του εαυτού του διά μέσου της υπερίσχυσης επί των άλλων ατόμων και πιθανώς της εκμετάλλευσής τους. Καμία σχέση με την έννοια άτομο-πολίτης του πολιτικού φιλελευθερισμού, όπου η θετικότητα της βιοπολιτικής συνίσταται στη συλλογική φροντίδα από την πλευρά ενός κράτους δικαίου με κοινωνικό πρόσωπο, δηλαδή εν τέλει του

κοινωνικού κράτους, για όλα τα μέλη που το συναποτελούν, ήτοι για τους πολίτες.

Το δεύτερο πράγμα που θα πρέπει να δεχτούμε είναι το αντίστοιχο της αντίστροφης κατεύθυνσης. Η δικαίολογική σύλληψη της εξουσίας, η εξουσία ως νόμος και ως κυριαρχία, δεν ενυπάρχει μόνο στο πλέγμα λόγου και εξουσίας του πολιτικού φιλελευθερισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αλλά και σε εκείνο του νεοφιλελευθερισμού και του καπιταλισμού. Η σχέση του καπιταλισμού με τον νόμο ως πρακτικό θεσμό είναι βέβαια προφανής και συνίσταται στην πασιφανώς καθοριστική σημασία των νόμων προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας. Το ενδιαφέρον όμως είναι να δούμε πώς η δικαίική σύλληψη της εξουσίας ως νόμου και ως κυριαρχίας εμπλέκεται οργανικότερα και θετικότερα και στον ίδιο τον λόγο του νεοφιλελευθερισμού. Πιστεύω ότι και σε αυτή την περίπτωση, όπως και στην περίπτωση της βιοπολιτικής, η διαφορά μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και πολιτικού φιλελευθερισμού θα καταστεί ευκολότερα κατανοητή αν συγκρίνουμε τις δύο κεντρικές συγκρίσιμες έννοιες: άτομο-επιχείρηση, από τη μία, άτομο-πολίτης, από την άλλη· τώρα όμως όχι με όρους βιοπολιτικής, αλλά με όρους δικαίολογικής σύλληψης της εξουσίας.

Ας θυμηθούμε κάτι που είπα πριν, ότι, σύμφωνα με τον Foucault, στη δικαίολογική σύλληψη της εξουσίας ως κυριαρχίας και νόμου, «η συμβολαιακού χαρακτήρα νομιμοποίηση της κρατικής καταστολής ως του απόλυτου και σαφούς εκείνου ορίου που ταυτόχρονα εξασφαλίζει τη σφαίρα της ελευθερίας και των δικαιωμάτων είναι ο τρόπος με τον οποίο η νεότερική εξουσία, που λειτουργεί με πολύ πιο διάχυτους, διεισδυτικούς και ελαστικούς τρόπους από την απλή απαγόρευση, κατορθώνει να εξασφαλίζει για τον εαυτό της την αποδεκτότητά της από εκείνους επί των οποίων ασκείται».

Στην περίπτωση του ατόμου ως πολίτη, δηλαδή στον λόγο του πολιτικού φιλελευθερισμού, η σφαίρα της ελευθερίας και των δικαιωμάτων –του πολίτη, εν προκειμένω–, που θεωρείται

ότι εξασφαλίζει η περιορίζουσα αλλά και περιοριζόμενη κρατική καταστολή, είναι ευρύτατη και αντιστοιχεί στην ευρύτητα της έννοιας του πολίτη. Αρκεί να ανατρέξει κανείς στα άρθρα του ελληνικού Συντάγματος που αναστέλλονται σύμφωνα με το άρθρο 48 του ίδιου Συντάγματος περί κατάστασης πολιορκίας. Τα δικαιώματα του πολίτη, όπως ορίζονται από τα άρθρα αυτά, αντιστοιχούν στην έννοια του πολίτη ως ενός πολυδιάστατου όντος, που κινείται, πράττει, εργάζεται, σκέφτεται, μιλάει, πιστεύει ή δεν πιστεύει, κατοικεί, ανήκει σε συλλογικότητες της επιλογής του, έχει προσωπική ζωή. Κατά συνέπεια, οι νόμοι που προστατεύουν αυτά τα δικαιώματα είναι κατά τρόπο αντίστοιχα πολυδιάστατο περιορίζοντες και περιοριζόμενοι, και γι' αυτόν τον λόγο προϋποθέτουν –το κυριότερο, εν προκειμένω– την ύπαρξη ενός νομοθετικού σώματος κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικού του συνόλου των πολιτών· δεδομένου ακριβώς ότι μόνο οι πολίτες στο σύνολό τους και στην ποικιλομορφία τους είναι σε θέση να αποφασίζουν ποια είναι τα δικαιώματά τους και πώς αυτά προστατεύονται καλύτερα από τους νόμους.

Από την άλλη, στον πολιτικό λόγο του νεοφιλελευθερισμού, η σύλληψη του ατόμου ως επιχείρησης μοιάζει να έχει λύσει εκ των προτέρων το πρόβλημα της ελευθερίας και των δικαιωμάτων, καθώς και του αντίστοιχου περιορίζοντος και περιοριζόμενου νόμου που καλείται να τα προστατεύσει. Το άτομο-επιχείρηση ορίζεται ως τέτοιο από μία και μοναδική ελευθερία, και κατά συνέπεια από ένα και μοναδικό δικαίωμα. Από την ελευθερία και το δικαίωμα να αυξάνει το προσωπικό του εισόδημα διά μέσου του ανταγωνισμού με άλλα άτομα-επιχειρήσεις. Τα υπόλοιπα δικαιώματα θεωρούνται στην καλύτερη περίπτωση δευτερεύοντα –υπό την έννοια ότι υπάγονται ως υποβοηθητικά στο δικαίωμα αύξησης του εισοδήματος διά μέσου ανταγωνισμού– και στη χειρότερη απλώς περιττά. Κατά συνέπεια, δεν είναι καθόλου ξένη προς τον πολιτικό λόγο του νεοφιλελευθερισμού η υποβάθμιση του αντιπροσωπευτικού νομοθετικού σώματος που καταξιώνει την ύπαρξή του θεσπίζοντας Σύ-

νταγμα και νόμους επί τη βάσει της προστασίας των δικαιωμάτων των πολιτών που αντιπροσωπεύει.

Υπάρχει όμως και μια άλλη διαφορά της νεοφιλελεύθερης δικαιολογικής σύλληψης της εξουσίας από εκείνη του πολιτικού φιλελευθερισμού, που ίσως είναι ακόμα πιο σημαντική. Και αυτή αφορά τη σχέση της δικαϊκού τύπου εξουσίας προς τις μη δικαϊκές μορφές εξουσίας, είτε βιοπολιτικού είτε άλλου τύπου. Στην περίπτωση του πολιτικού φιλελευθερισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, μπορεί σύμφωνα με τον Foucault η αναπαράσταση της εξουσίας ως νόμου να επιδρά στο να γίνονται αποδεκτές οι μη δικαϊκές εξουσίες, η σχέση όμως του νόμου με τις τελευταίες δεν εξαντλείται σ' αυτό. Ο νόμος μπορεί και να επενεργήσει περιοριστικά ως προς αυτές – τις μη δικαϊκές μορφές. Νόμοι που αφορούν τον περιορισμό της αστυνομικής αυθαιρεσίας, την προστασία των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής, την ισότητα των φύλων, τα δικαιώματα των παιδιών έναντι της γονικής καταπίεσης, τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων, των αλλοδαπών, ακόμη και των φυλακισμένων. Και βέβαια νόμοι που παρεμβαίνουν περιοριστικά και στο ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα εξουσίας – νόμοι για τα δικαιώματα των εργαζομένων, για τη φορολογία και τη φοροδιαφυγή.

Στην περίπτωση της νεοφιλελεύθερης δικαϊκής σύλληψης της εξουσίας, δεν είναι μόνο ότι, πάλι σύμφωνα με τη φουκωική σκοπιά, η δικαϊκού τύπου αναπαράσταση της καπιταλιστικής οικονομίας ως «ελεύθερης αγοράς» συμβάλλει στην αποδεκτότητα των πολύ πιο σύνθετων και εκτεταμένων σχέσεων και πρακτικών της καπιταλιστικής εξουσίας. Είναι και κάτι μάλλον πιο σημαντικό: ο νεοφιλελεύθερος νόμος, ως ο νόμος ακριβώς που προστατεύει το δικαίωμα της αύξησης του προσωπικού εισοδήματος διά μέσου του ανταγωνισμού, όχι απλώς δεν περιορίζει την καπιταλιστική εξουσία αλλά την *επιβάλλει*. Η προστασία του δικαιώματος ατομικού πλουτισμού –και γενικότερα, του δικαιώματος απόκτησης οιασδήποτε κοινωνικών προνομίων– *διά*

μέσου του ανταγωνισμού συνεπάγεται ότι κύριο μέλημα του νεοφιλελεύθερου νόμου είναι η *εξασφάλιση συνθηκών ανταγωνισμού*.

Σε επίπεδο θεσμικής πρακτικής στην ίδια τη σφαίρα της οικονομίας, αυτό βέβαια σημαίνει ότι η πεμπτουσία του νεοφιλελεύθερου νόμου είναι οι νόμοι περί ιδιωτικοποιήσεων. Σε επίπεδο γενικής δικαϊκής διατύπωσης, η κύρια *απαγόρευση* του νεοφιλελεύθερου νόμου είναι: «Απαγορεύεται να μην είσαι ανταγωνιστικός». Έχει ειπωθεί από αρκετούς μελετητές ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν έχει σχέση με το «laissez-faire» του κλασικού φιλελευθερισμού. Το νεοφιλελεύθερο δίκαιο δεν σε «αφήνει να κάνεις» τίποτε άλλο εκτός από το να ανταγωνίζεσαι με στόχο την αύξηση του προσωπικού σου οφέλους. Και στο επίπεδο της συγκρότησης υποκειμένων, που είναι το επίπεδο όπου η δικαϊκολογική διάσταση και η διάσταση της βιοπολιτικής συνενώνονται –καθ' ότι, σύμφωνα με τη φουκωϊκή προσέγγιση, το κομβικό ζήτημα οποιουδήποτε πλέγματος λόγου και εξουσίας είναι η συγκρότηση της υποκειμενικότητας–, το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο είναι το ανταγωνιστικό υποκείμενο. Είτε πρόκειται για το υποκείμενο της οικονομικής δραστηριότητας είτε για το υποκείμενο της πολιτικής πρακτικής είτε για το υποκείμενο των προσωπικών σχέσεων, της σεξουαλικής επιθυμίας και της καθημερινής ζωής, ο ανταγωνισμός με στόχο το προσωπικό όφελος είναι ο υπέρτατος απαγορευτικός νόμος και ταυτόχρονα το κυριότερο θετικό περιεχόμενο του νεοφιλελευθερισμού ως βιοπολιτικής – το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο δεν επενδύει απλώς στο σώμα του και στη ζωή του με στόχο την ενίσχυση της ευεξίας και ευημερίας του αλλά το κάνει ανταγωνιστικά: εις βάρος των άλλων. Αν η κοινή αξιακή κληρονομιά του πολιτικού φιλελευθερισμού και της Αριστεράς είναι το *ενιαίο* τρίπτυχο ελευθερία-ισότητα-αλληλεγγύη, ο νεοφιλελευθερισμός είναι ο πολιτικός λόγος που προσέδωσε τέτοιο περιεχόμενο στον πρώτο όρο ώστε να τον καθιστά απολύτως ασύμβατο με τους άλλους δύο.

Απ' την άλλη, η εγγύτητα μεταξύ πολιτικού φιλελευθερισμού και Αριστεράς δεν είναι μόνο αφηρημένα αξιακή. Όπως ήδη είπα, σύμφωνα με μια φουκωική προσέγγιση, η κοινοβουλευτική δημοκρατία και ο άμεσα συναφής με αυτή λόγος του πολιτικού φιλελευθερισμού δεν είναι η θεσμική έκφραση της γνήσιας λαϊκής κυριαρχίας αλλά ένα σύστημα λόγου και εξουσίας. Ως σύστημα λόγου και εξουσίας, πάλι σύμφωνα με μια φουκωική προσέγγιση, έχει τις ιδιαιτερότητές του. Μία από τις προφανέστερες εξουσιαστικές συνιστώσες της κοινοβουλευτικής, δηλαδή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της αντιπροσώπευσης. Η εντελώς πρόσφατη ελληνική πολιτική ιστορία αποτελεί κραυγαλέο παράδειγμα του πόσο εύθραυστη μπορεί να είναι η έννοια της αντιπροσώπευσης. Από την εποχή του πρώτου μνημονίου έως τις εκλογές της Κυριακής (6 Μαΐου 2012) το ελληνικό κοινοβούλιο ήταν τόσο αντιπροσωπευτικό της λαϊκής βούλησης όσο ένας προνεοτερικός απολυταρχικός ηγεμόνας. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία όμως ως σύστημα εξουσίας έχει και μian άλλη ιδιαιτερότητα: κατοχυρώνει θεσμικά τη δυνατότητα κριτικής, αντίστασης και δυνάμει *ανατροπής* των ίδιων των σχέσεων εξουσίας που ενυπάρχουν σε αυτό. Ως προς αυτή την ιδιαιτερότητα και πάλι θα μπορούσα να αναφερθώ όχι στην πρόσφατη, αλλά στην *τρέχουσα* ελληνική πολιτική ιστορία, όμως δεν λέω τίποτα για να μην το ματιάσω.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Foucault 2012.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Althusser, Louis, 1986, *Pour Marx*, Παρίσι: La Découverte.
- Dardot, Pierre και Laval, Christian, 2009, *La nouvelle raison du monde: Essai sur la société néolibérale*, Παρίσι: La Découverte.
- Foucault, Michel, 1976, *Histoire de la sexualité I : La volonté de savoir*, Παρίσι: Gallimard.
- , 1990, «Qu'est-ce que la critique? [Critique et *Aufklärung*]», *Bulletin de la Société Française de Philosophie* 84, σ. 35-63.
- , 2004α, *Naissance de la biopolitique : Cours au Collège de France (1978-1979)*, Παρίσι: Gallimard/Seuil.
- , 2004β, *Sécurité, territoire, population : Cours au Collège de France (1977-1978)*, Παρίσι: Gallimard/Seuil.
- , 2008, *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79* (μτφρ.: Graham Burchell), Μπείσινγκστόουκ/Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- , 2011, *Ιστορία της σεξουαλικότητας I: Η βούληση για γνώση* (μτφρ.: Τάσος Μπέτζελος), Αθήνα: Πλέθρον.
- , 2012, *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)* (μτφρ.: Βασίλης Πατσογιάννης), Αθήνα: Πλέθρον.
- Mirowski, Philip και Plehwe, Dieter (επιμ.), 2009, *The Road from Mont Pèlerin: The making of the Neoliberal Thought Collective*, Κάμπριτζ/Λονδίνο: Harvard University Press.

